

ВАЛЕРІЙ АКУЛЕНКО
СУЧАСНА ЛІНГВІСТИЧНА НАУКА ТА ДЕЯКІ ЗАВДАННЯ КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ

Відзначаючи 200-річчя виходу у світ славетної «Енеїди» Івана Котляревського, а отже, і виникнення сучасної української літературної мови, водночас ми фактично підбиває підсумки і розмірковуємо про перспективи розвитку нашої мови вже напередодні закінчення віку, більш того, — другого тисячоліття християнської ери й початку нового тисячоліття світової історії. Хотілося б узагальнити й накреслити подальші та ближчі перспективи.

Від «батька» нової літературної мови І. Котляревського взяли початок дві головні риси нашої мови — її глибока народність, але й водночас її включення до традицій європейського культурного розвитку. Цим шляхом вона йшла два століття, на цьому шляху закладались її попередні підвалини, і, безперечно, саме цим шляхом вона йтиме далі. Зупинимось у цьому зв'язку на деяких нагальних завданнях, що їх поставив перед мовознавцями і ширше — філологами-дослідниками і викладачами — новий статус нашої мови, коли ми маємо щонайшвидше ліквідувати помітні лакуни у функціональному та й у структурному аспектах нашої мови, розвиток якої значною мірою стримувався до останнього часу, але яка має виступати відтепер у всій повноті сучасних соціальних функцій, що впливають із її найголовнішої функції — державної мови великої європейської країни.

Починати цю роботу доводиться у непростих умовах сьогодення, але гаяти часу не можна. Мовознавча наука і система освіти України мають унікальні за всю історію можливості розв'язувати цілу низку наболілих питань, і про одне з них мова піде у цій статті. Йдеться про культуру мовленнєвого спілкування у широкому розумінні.

Це не просто усунення чи попередження окремих поширених мовних помилок, інтерференцій, кальок, подолання зловживання модними варваризмами тощо: щодо цього робиться чимало. Подібні перестороги та поради стосуються окремих питань мови-системи, частіше — побудови висловлювань, а частіше й проблем, породжуваних двомовністю. Але ще недостатньо розробленою залишається вся велика сфера сучасного мовленнєвого етикету, цивілізованого ведення дискусії та коректної аргументації у різних сферах сучасного життя, нарешті, публічного виступу. Ситуація ускладнюється також відомими всім додатковими труднощами, зокрема пов'язаними із недостатньою усталеністю літературно-розмовної норми, неупорядкованою двомовністю, а іноді й багатомовністю. Тому якісне вдосконалення мовленнєвої комунікації можна вважати однією з головних умов підняття української мови на той рівень, якого тепер вимагає її офіційний статус.

Нас не має дивувати той факт, що саме проблемам мовленнєвого спілкування приділяється дедалі більше уваги як у світовій теоретичній лінгвістиці, так і у мовному житті найрозвиненіших країн Заходу (і не лише Заходу, пригадаймо хоч би Японію).

Що може запропонувати нам і чим може допомогти теоретична лінгвістика? Адже вона теж опинилася на черговому зламі, в ній ідуть процеси майже лавиноподібного накопичення найновітніших теорій, методів, жорсткої боротьби конкуруючих шкіл, кожні п'ять-сім років істотно оновлюється сутність мовознавства, як і будь-якої науки (тому, між іншим, так небезпечно тішити себе: «ми, мовляв, вже знаємо про це, це вже було» — адже якщо щось аналогічне і було, то це було далеко не те, що ми маємо сьогодні). Помітно зростає міжнародний обмін інформацією, змінюються межі між науками, змінюються концепції та напрямки. І все ж на кожний конкретний момент існує те, що А. Мартіне назвав «світовою єдністю лінгвістики», тобто, існує спільний фундамент лінгвістичної науки, певна інтертеорія, яка об'єднує найрізноманітніші наукові концепції, а отже, як кожна фундаментальна наука, лінгвістика має приносити дедалі більшу користь і у прикладному плані.

Справді, якщо дозволити собі навіть вельми побіжний погляд на розвиток мовознавчої науки у другій половині ХХ століття, то ми легко впевнимось у швидкій зміні акцентів, причому рух іде у певному напрямку. Давно виглядає застарілою надто буквально сприйнята

свого часу формула Ф. де Соссюра: предметом лінгвістики є мова в собі й для себе Поряд із традиційною цитаделлю мовознавства — вивченням мови як системи («коду»), зокрема у вигляді багаторівневої моделі (хоча й тут одиниці всіх рівнів та відношення між ними безперервно переглядаються і витлумачуються по-новому, все більш динамічно і функціонально), швидко зростає розуміння важливості саме феномену мовлення з усе глибшим урахуванням активного людського, психологічного, соціального, етнічного, культурного факторів.

Щоправда, навряд чи варто надто похвально і легковажно відкидати геніальну концепцію Ф. де Соссюра: адже саме він передбачав розгортання єдиної науки про мову у шість лінгвістик: лінгвістики мови та мовлення, синхронічну та діахронічну, нарешті — внутрішню та зовнішню {2}. А це якраз і відповідає шляхам розвитку мовознавства при всіх його, здавалося б, принципових перебудовах.

На наших очах втратили елемент новизни структуралізм у всіх його варіантах, математична лінгвістика, хоча вони багато у чому збагатили нашу науку, ба навіть генеративна лінгвістика та пов'язаний із нею трансформаціоналізм. Втім, уже в генеративізмі відчувається підхід до граматики глибинно психологічний за своєю сутністю — її розуміння як інтерпретованого обчислення виразів мови. Цей підхід далі реалізується в роботах інтерпретаціоністського напрямку, які виходять з того, що значення не містяться у мовній формі, а обчислюються інтерпретатором. Тут ми знову зустрічаємось із відродженням аристотелівського підходу до мови, пов'язаного з комунікацією та перекладом.

Порівняно новим напрямком у лінгвістиці залишається функціоналізм, який розвивається у багатьох варіантах, але у кожному разі розглядає мову як інструмент для виконання функцій, у ієрархії яких головною є функція повідомлення, отже комунікаційна. До нього тяжіє, хоча пов'язана також із американським за походженням «аналізом дискурсу», теорія мовленнєвих актів.

Із останньою ми вже переходимо до сфери теорій мовленнєвої дії, яка представлена далеко не лише мовленнєвими актами, але й теорією комунікативної компетенції, етнографією мовлення, аналізом розмови (conversational analysis) та кількома іншими напрямками досліджень — лінгвістичних, соціолінгвістичних чи таких, що вже переходять у сферу філософії мови. Треба, однак, зазначити, що всі вони мають справу саме із мовленням, мовленнєвою діяльністю, комунікативними ситуаціями, у яких активно діють учасники комунікації.

Фактично лінгвістика нашого часу є таким конгломератом взаємопов'язаних наукових дисциплін, який швидко розвивається і змінюється, й усюди поряд із дедалі глибшим вивченням мовної системи усе більша увага звертається на мовлення і мовленнєву діяльність. Звернімось ще раз до наших великих попередників. Адже Ф. де Соссюр {3}, так само як Л. В. Щерба {4}, обидва, хай лише ставлячи проблему, базували загальну теорію мови не просто на дихотомії «мова» — «мовлення», а включали ці взаємопов'язані, але й різні явища у рамки третього, ширшого феномену — «мовленнєвої діяльності», хоча й трактували це дещо по-різному. Лише тим, що вчені тих часів ще неспроможні були оцінити важливість цієї тріади, можна пояснити, що досить довго всі пошуки мовознавців велися лише у полі зазначеної вище дихотомії. Розуміння значення мовленнєвої діяльності як особливого феномену в сфері людської комунікації, який аж ніяк не зводиться до суми мови-системи і закономірностей мовлення, прийшло вже в останні десятиріччя. При цьому поряд із суто мовознавчими напрямками — психолінгвістикою, прагмалінгвістикою, лінгвістикою мовлення, стилістикою, лінгвістикою тексту, а у циклі тих мовознавчих дисциплін, які займаються порівнянням мов, — ще й контрастивною стилістикою, лінгвістичним аналізом перекладів (з яким межують методика паралельних висловлювань, перекладацьке зіставлення мов), поряд із усім цим, проблемами мовлення і мовленнєвої діяльності все активніше цікавляться інші науки: психологія, соціологія, етнологія, логіка, філософія.

Та й саму лінгвістику тепер не завжди легко чітко виділити у колі суміжних наук, яке дедалі розширюється {5}. Виникли наукові дисципліни на перетині лінгвістики з іншими

науками (т. зв. *hyphen-sciences*) типу соціолінгвістики, етнолінгвістики, психолінгвістики, етнопсихолінгвістики тощо. Дедалі частіше мова — у широкому її розумінні — стає лише однією з ділянок, іноді навіть периферійних, у глобально-предметних міжгалузевих зонах, котрі вивчаються міжнауковими напрямками, такими як загальна теорія людської комунікації, у якій сьогодні практично розчинилась чи переросла у неї прагмалінгвістика, загальна семіотика, загальна теорія накопичення та обробки знань людиною або на сучасному модному квазікібернетичному жаргоні — «репрезентації знань та процедури їх обробки» (когнітологія), або у предметних зонах істотно інших наук, таких як філософія, логіка, літературознавство, етнологія, історія тощо. Це створює часом досить складні проблеми при класифікації наук або при визначенні галузі науки, до якої належить те чи інше дослідження тощо. Проте важливо наголосити на тому, що всі ці науки чи широкі міжнаукові напрямки усе глибше цікавляться дивовижним феноменом людського мовлення.

Паралельні процеси спостерігаються й у сфері мовного життя та мовної освіти. Досвід найбільш розвинених демократичних країн європейсько-американського культурно-лінгвістичного ареалу свідчить, що цими питаннями все активніше займаються різні науки соціально-гуманітарного циклу, зокрема такі, як риторика у її сучасному розумінні й суміжні напрямки науки. Тут і англо-американська традиція плекання красномовства та ораторської мови {6} й англо-американська теорія «політичної коректності», до якої прилягають і перспективні пошуки у Нідерландах у галузі політичного дискурсу {7}, й теоретичні пошуки типу бельгійської « нової риторики » {8}. Окремо відзначимо філософські, а почасти й лінгвістичні дослідження проблем аргументації, які особливо ефективно та послідовно здійснюються у англійських країнах, перш за все у США {9}, але мають свої традиції й у континентальній Європі {10}. Згадаймо також вагомий внесок у теорію аргументації наших вітчизняних філософів, тепер уже у країнах СНД, як і деякі роботи російських та українських лінгвістів. Наприклад, лінгвістичним питанням аргументації присвячені докторські дисертації, одна з яких на матеріалі російської мови не так давно захищалась у Москві {11}, а друга на матеріалі мови англійської — у Києві {12}. Тепер на черзі — мова українська. Особливо велика увага до проблем аргументації, комунікативної етики, логічних підвалин та лінгвістичних засобів дискусії, переконання, ефективного донесення інформації до співрозмовника, зокрема слухача і читача, що живе у світі масових засобів інформації, виявляється у мовленнєвому житті США. Тут виходять спеціальні журнали, видаються численні монографії, збірки наукових праць, навчальні посібники, присвячені даній проблематиці. Досить активно обговорюються ці проблеми також у Західній Європі.

І це не абстрактні академічні роздуми та дискусії. Сучасне демократичне правове відкрите суспільство базується не на безликій людській масі, а на громадянах, на особистостях, які свідомі своїх прав та обов'язків, здатні оволодівати суспільно вагомими ідеями, а, можливо, й самостійно виробляти їх, вміють обстоювати свої погляди у міжперсональному та діловому спілкуванні, вільно виступати, коли є потреба, перед аудиторією, по телебаченню та на радіо.

Сьогодні всі ці завдання гостро постають перед нашим суспільством. Як це вже давно робиться у країнах Заходу, нам треба розробити чи принаймні значно глибше вивчити, а звідси — вдосконалити й модернізувати головні типи дискурсу, на цей раз українського: це так звані підготовлені види дискурсу (політичний, юридичний, академічний, рекламний), а також спонтанні види дискурсу, яких, проте, теж треба навчати (побутовий та виробничий).

Ще кілька паралелей із країнами розвинутої демократії, а, можливо, і предметів для роздумів та діяльності на майбутнє. Вражає в країнах Заходу кількість публікацій, присвячених особливостям ораторського мистецтва провідних політичних фігур — президентів, прем'єрів тощо. В США проаналізовано мовленнєвий досвід мало не всіх визначних президентів від Вашингтона, Джефферсона, Лінкольна аж до Рейгана й Клінтона. Цікаві дослідження у Великобританії присвячені, зокрема, мовленнєвому мистецтву таких блискучих промовців і майстрів дискусії, як Уїнстон Черчилль та Маргарет Тетчер. Адже політичний лідер завдяки ЗМІ тепер спілкується не лише з аудиторією у залі чи на площі, але

нерідко зі всією нацією. А розуміння аудиторії останнім часом серйозно змінилось. Це не пасивний одержувач інформації, і тим більш не слухняний і шанобливий виконавець, з яким можна говорити в авторитарному чи повчально-патріархальному тоні або вплинути на нього удаваною впевненістю та бадьорістю. Це рівний із оратором опонент, якого треба переконати, треба завоювати — і не лише емоційно, а перш за все логічно — його довіру і підтримку. Приміром, ми всі бачимо, як ораторське мистецтво допомагає президентові США Біллу Клінтону в його нелегкій політичній боротьбі: адже це невід'ємний складник політичної культури американського суспільства. Треба наголосити, що йдеться не просто про умілу працю усілякого роду тінювих «помічників»: іміджмейкерів, спічрайтерів і цілої низки аналогічних професіоналів, а саме про високе мовленнєве мистецтво самих політичних діячів.

Однак головним є те, що культура цивілізованого публічного мовлення, дискусії, аргументації, міжперсонального спілкування (один на один) прищеплюється середнім американцям, англійцям, французам тощо з дитинства. Майстерність спілкування, наприклад, у США виховується ще у школах, у більшості яких непогано поставлений курс т. зв. мовної освіти. Далі це навчання продовжується в коледжах та університетах. Наприклад, ораторська та й взагалі мовленнєва майстерність вже згаданого Білла Клінтона набута ним як у американському коледжі, так і за кордоном, у Оксфорді. Немає сумніву, що досвід цих систем освіти може і має бути творчо використаний нами.

Додамо, що нам треба розробити програми й матеріали ще й у галузі мовленнєвого етикету. У вітчизняну лінгвістику цей термін, а почасти й обґрунтування цього поняття увійшли завдяки зусиллям русистів, які працювали у галузі викладання російської мови як іноземної. Ця назва усталилась за системою сталих (аж до своєрідної фразеологічності) формул спілкування, що їх суспільство диктує кожному мовцеві для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування у вибраній тональності відповідно до соціальних ролей і рольових позицій. Описуючи явища мовленнєвого етикету, автори скористались досвідом і англо-американських риторик, хоч і дуже різнопланових за змістом у своєму первісному вигляді, і зарубіжними підручниками іноземних мов нового часу, т. зв. періоду реформи і переходу на прямий метод навчання іноземних мов, де був сконцентрований і систематизований багатий фактичний матеріал.

Щодо мови української, то чимало у цій сфері доведеться упорядкувати, доповнити, кодифікувати, зробити більш сучасним. Як відомо, мовленнєвий етикет має чимало національно-специфічного. Таку специфіку, безумовно, варто зберегти там, де вона не базується на застарілих або локальних моментах провінційної чи суто сільської культури, які не зможуть прижитись у сучасному і завтрашньому постіндустріальному суспільстві. Доведеться заповнити також і численні наявні у цій сфері лакуни. Очевидно, упорядкування та кодифікація сфери мовленнєвого етикету має здійснюватись на засадах тактовного, науково обґрунтованого поєднання всього перспективного, що витримало іспит часом у наших національних традиціях, із спільноєвропейськими тенденціями. Адже мовленнєвий етикет мов європейського мовного союзу в своїх засадах, а часом і в деяких деталях, є спільноєвропейським. Не можна сліпо відкинути, скажімо, формулу ввічливості типу з *вашого дозволу*, в якій хтось хотів би угледіти лише кальку з французької або з російської. Адже ця формула — загальноєвропейська, і живе вона у багатьох національних утіленнях, водночас поєднуючи народи Європи та Америки (пор. фр. *avec votre permission*, англ. *with your permission*, ісп. *con su permisión*, рос. *с вашего позволения* тощо). Це типовий вияв того, що знаменитий швейцарський лінгвіст Ш. Баллі називав *mentalite europeenne*. А ми ж, українці, — європейці, і наші предки знали здавна й латину, й тогочасну риторичку, й Горація, й Вергілія, про що нам 200 років тому нагадав Іван Котляревський.

Усе сказане веде до беззаперечного висновку: необхідно негайно почати розробляти сучасний курс культури мовлення і мовленнєвого спілкування для шкіл, університетів та педінститутів із включенням сюди елементів мовленнєвого етикету, побутового та ділового інтерперсонального спілкування, дискусії, аргументації, публічного виступу, ораторської

мови. Це має стати значним кроком уперед у викладанні української мови і, безперечно, сприятиме її авторитетові в усіх сферах нашого національного життя й у міжнародних стосунках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Русский язык конца XX столетия (1985—1995). — М: «Языки русской культуры», 1996.
2. **Соссюр де, Ф.** Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию. — М.: «Прогресс», 1977.
3. **Соссюр де, Ф.** Вказ. праця, с.49-53.
4. **Щерба Л. В. О** трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языковедении // Известия АН СССР. Отделение общественных наук, 1931, №1.
5. **Демьянков В. З.** Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20 века. — М.: Ин-т языкознания РАН, 1995.
6. Див., наприклад, *Argumentation Theory and the Rhetoric of Assent.* — The Univ. of Alabama Press, 1990; *Farrel Th. B. Norms of Rhetorical Culture.* — Yale Univ. Press, 1993; *Rethinking the History of Rhetoric. Multidisciplinary Essays on Historical Tradition. Polemics Series.* — Westview Press, 1995; *Rhetoric in Popular Culture.* — N. Y.: St. Martin's Press, 1994 та баг. ін.
7. **Ван Дейк Т. А.** Язык, познание, коммуникация. — М.: Прогресс, 1989.
8. **Дюбуа Ш., Эделин Ф., Клинкаенберг Ж.-М., Мэнге Ф., Пир Ф., Тринон А.** Общая риторика. — М.: «Прогресс», 1986.
9. Див. перш за все журнали: «Philosophy and Rhetoric», «Argumentation» та ін.
10. **Anscombe J.-C, Ducrot O.** L'argumentation dans la langue. — Liege-Bruxelle, 1988; *Noeschler J., Reboul A., Lucher J.-M., Jayez J.* Langage et pertinence. — Nancy, 1994.
11. **Баранов А. Н.** Лингвистическая теория аргументации (когнитивный подход). Автореф. дис... докт. филол. наук. — М., 1990.
12. **Белова А. Д.** Лінгвістичні аспекта аргументації (на матеріалі сучасної англійської мови). Автореф. дис. ... докт. філол. наук. — К., 1998.